

Romano džaniben

časopis romistických studií | 20. ročník | **1/2013**

| Leon Růžička

Včera a dnes (Vzpomínka cikána na nacistické lágry)

Na následujících stránkách přetiskujeme písemně zaznamenaný životní příběh českého Roma Leona Růžičky (*1924), bývalého vězně nacistických táborů, jak jej sám zapsal a v roce 1958 zaslal do soutěže Svazu protifašistických bojovníků.¹ Celostátní „Soutěž SPB“ pro vzpomínkové, dokumentační a badatelské práce organizoval SPB od roku 1955,² do roku 2000 se v rámci ní podařilo shromáždit více než 3600 příspěvků (Moulis, Chaloupková, Jožák, 2000: 3–8). Mezi nimi najdeme i několik příspěvků věnovaných pronásledování Romů, mezi jejichž autory patří mimo jiné historik Ctibor Nečas nebo bývalí vězni KT věnující se dokumentaci válečných zločinů a událostí Vlasta Kladivová, Jiří Wehle a Marie Záhejská. Dosud se mezi příspěvateli soutěže podařilo identifikovat dva romské pamětníky, Leona Růžičku (příspěvek z r. 1958) a Josefa Jelínka (příspěvek z r. 1980).

Zde prezentovaný dokument pochází z Národního archivu ČR – Fond Svaz protifašistických bojovníků – ústřední výbor, Praha.³ Jde o ručně psaný osmnácti stránkový elaborát, ve kterém Leon Růžička popisuje stručně předválečnou historii svojí rodiny a dále se věnuje líčení svého válečného osudu a směru, který jeho život nabral po roce 1945.

Samotný příspěvek má svoji vlastní historii. Dle textu, přetištěného v týdeníku SPB *Hlas revoluce* v roce 1957, usiloval Leon Růžička o rozsáhlejší písemné zaznamenání svého životního příběhu již dříve (Růžička, 1957). Tato publikace krátkého sloupku v novinách SPB (v rubrice Dopisy a odpovědi) jej možná povzbudila k vypracování delšího textu, který zaslal do soutěže SPB o rok později.

1 Dle razítka na rukopise byl příspěvek doručen 1. 2. 1958. Svaz protifašistických bojovníků vznikl v roce 1951 jako celostátní organizace, na základě postupného slučování (řízeného státem, resp. komunistickou stranou) různých organizací sdružujících odbojáře z 1. a 2. světové války, bývalé vězně koncentračních táborů, jejich pozůstaté a další zasažené osoby, vznikajících na celém území Československa v podstatě hned s koncem druhé světové války. Po vyhlášení federalizace Československa byla proměněna i struktura SPB, od roku 1969 tedy fungoval Český svaz protifašistických bojovníků, Slovenský zväz protifašistických bojovníkov a Československý svaz protifašistických bojovníků (Kroupa, Turek, 1988: 72).

2 Původně vznikla jako slovenská literárně-umělecká soutěž s protifašistickou tematikou z iniciativy Zväzu ľudových bojovníkov v roce 1949. Výše uvedená kvantifikace se vztahuje jen na příspěvky archivované, celkem bylo porotou přijato přes 4800 prací (Moulis, Chaloupková, Jožák, 2000: 3–8).

3 Původně (Nečas, 1994: 200) byl uložen v archivu Vojenského historického ústavu Československé armády (po r. 1990 postupně transformován na současný Historický ústav Armády České republiky). Fondy týkající se SPB byly odtud převedeny pod Národní archiv v Praze v roce 1996. (Chaloupková, Sedláčková, Kahuda, 2008).

Z dochované korespondence Svazu vyplývá, že redakce jeho příběh hodnotila pozitivně, a zřejmě i proto byl v roce 1959 zařazen, pod názvem „Bylo nás osmadvacet“, do výboru z dosavadních příspěvků soutěže, vydaných takto souborně u příležitosti oslav 15. výročí konce druhé světové války (Růžička, 1959). Pro účely této publikace byl Růžičkův příběh ale poměrně výrazně editován. Zůstává zatím otázkou, co Leona Růžičku k nápadu napsat „knihu i svém životě“ (Růžička, 1957) vedlo, a zda s ní později ještě dále nepracoval. Díky dochování rukopisu knihy Housle a kůň, jejímž autorem je jiný Rom (též bývalý vězeň nacistických koncentračních táborů), pocházející z území předválečných českých zemí, ale víme, že se svým nápadem nebyl osamocen. Nabízí se také otázka, zda byl Leon Růžička ve styku např. s jinými romskými členy SPB nebo Romy angažujícími se v otázce odškodnění – např. později ve Svazu Cikánů-Romů – a zda se tedy nemohl znát i se samotným autorem zmíněného textu, Rudolfem Danielem.⁴ Dochované záznamy pamětí, ale i způsobu uvažování těchto dvou lidí jsou mimojiné dokladem o úsilí některých samotných pamětníků o zachování památky tragického osudu Romů v Protektorátu, ale i způsobu sžívání se s novým politickým systémem – jedná se o unikátní písemné prameny romské provenience. Velmi cenné je tedy právě líčení poválečného osudu a zejména způsobu hodnocení vlastního postavení, které v případě Leona Růžičky – jak můžeme soudit z jeho vyjádření z konce padesátých let – výrazně ovlivnila velká důvěra v ideologii KSČ (jíž se stal po válce členem), a v možnosti, které nové společenské zřízení nabízelo právě Romům pocházejícím z chudších poměrů, jak tomu bylo právě v případě Leona Růžičky. Pozoruhodné je, že Leon Růžička zastával v SPB, resp. místní jednotce Svazu v Kamenných Žehrovcích, funkci „literárního důvěrníka“⁵ – to svědčí o jeho aktivním přístupu k spolkové a obecně společensko-kulturní činnosti.

První dvě části příběhu Leona Růžičky, tak, jak je do soutěže SPB zaslal, byly publikovány později, s mírnými úpravami: v roce 1994 část textu popisující předválečné a zejména pak válečné období uveřejnil Ctibor Nečas spolu s dalšími memoráty romských přeživších koncentračních táborů v Protektorátu Čechy a Morava i mimo něj (Nečas, 1994: 200–203).⁶ Nečasův odkaz na archiv památ-

⁴ Viz příspěvek Milady Závodské k odhalení autora rukopisu Housle a kůň (Závodská, 2011).

⁵ NÁČR, Fond ÚVSPB.

⁶ V knize převažují texty vzniklé na základě rozhovorů s přeživšími pamětníky, s výjimkou textu Leona Růžičky pocházejí z let 1974–1990. Z 31 zde zveřejněných memorátů jich jen 5 vzniklo jako vlastní zápis pamětníků (z poznámek k textům lze usuzovat, že 3 z nich vznikly na popud badatelů-historiků, kteří o vyličení osobního příběhu pamětníka projevíli zájem; úryvky vlastního zápisu též obsahují 2 vyprávění – jako doplnění informací z dopisů pamětníků, zaslaných na základě předchozí badatelovy návštěvy). Text Leona Růžičky pocházející z roku 1958 je tedy výjimečný nejen svým stářím, ale i intencionalitou vyjádření: vznikl jako záměrné písemné vyjádření pamětníka určené široké veřejnosti. Jak již bylo řečeno, podobně jako Leon Růžička zaslal do soutěže SBP svoje vyprávění i Josef Jelínek (jeho příspěvek pochází z roku 1980, ve zkrácené verzi jej též přetiskl Nečas, 1993:

níku odboje ČSA, v tehdejší historickém archivu ČSA, byl též inspirací pro dohledání originálního textu příspěvku Leona Růžičky v archivu SPB v NA ČR a pro pokus o vyhledání dalších obdobných textů psaných Romy pro SPB.

Příspěvek uvádíme tak, jak se dochoval v rukopise, byl jen mírně redakčně upraven,⁷ z dokumentárních důvodů byl v textu zachován např. autorův zápis termínu „cikán“ (viz i název celého příspěvku) i názvy jednotlivých koncentračních a pracovních táborů, kterými v letech 1943–45 prošel.

Komentáře zpracovaly Helena Sadílková a Milada Závodská.

Leon Růžička

Včera a dnes. (Vzpomínka cikána na nacistické lágry)

Jmenuji se Leon Růžička. Narodil jsem se jako deváté dítě⁸ rodině cikána – kotláře Aloise Růžičky. Ale zvláštní tu radosti z takového přírůstku nebylo. A jak pak také. Práce nebyla a což teprve pro cikána. Pro něj bylo jen štvání od vesnice k vesnici. A kdo tehdy cítil s cikánem, že i jemu pod snědou hrudí bije lidské srdce. Co bylo komu do toho, že byla bída i o kůrku chleba, neb holý brambor. A v této době jsem se narodil. Nikým zvláště nevítán. A přece jsem byl dítě, které chtělo žít.

Moji rodiče byli jinak pořádní a poctiví lidé, kteří měli jen tu vadu, že byli cikáni, kterými tehdejší masarykovský režim opovrhoval, a byli ponecháni svému osudu. A oni by tak rádi chtěli pracovat, chtělo se žít a byly tu četné rodiny. Ale za tehdejší situace to nebylo možné. Tak naší rodině nezbylo než putovati od místa k místu a hodně daleko od vesnice.

Já jsem byl již poslední dítě. Moji nejstarší sourozenci byli již výrostkové.⁹ V roce 1930 zemřel otec Růžička. A tak všechny starosti o nás zůstaly na naší dobré mamince. V této době bylo mně již 6 roků. Žili jsme usazeni trvale v Lomu u Mostu. Nejstarší sourozenci měli již založeny své vlastní rodiny. Závistivě jsem pohlížel na své bílé kamarády, kteří chodili do školy a směli se učit. Jak bych rád

160–171) – jeho osobnosti a příběhu, zasluhujícího rozsáhlejšího zpracování, se budeme věnovat v některém z dalších čísel RDž.

7 Úpravy se týkaly pouze pravopisných chyb a členění textu, rozepsány byly uvedené zkratky.

8 Leon Růžička se narodil 25. 5. 1924 v Litoměřicích (SOkA Kladno, fond: okresní úřad Kladno, policejní přihlášky; Memorial book, 1993b: 842). Byl nejmladším dítětem v rodině (Růžička, 1957).

9 Otázka dohledání ostatních sourozenců Leona Růžičky a případně konkrétnějších informací o jejich životním příběhu zůstává v tuto chvíli stále otevřená. Na základě materiálů, které jsme měly k dispozici a které poskytují různě kusé informace o dalších osobách, lze za sourozence Leona Růžičky s poměrně vysokou pravděpodobností pokládat Františka Růžičku (nar. 6. 6. 1920 v Budíněvsi u Nymburka – SOkA Kladno, fond: okresní úřad Kladno, policejní přihlášky) a Marii Růžičkovou (nar. 23. 1. 1918 v Žatci – SOkA Kladno, fond: okresní úřad Kladno, policejní přihlášky; Nečas, 1992: 208).

býval zasedl též s nimi do školní lavice. Ale cikánské děti do školy nikde nechtěly.¹⁰ A tak jsem musel již jako malé dítě někdy velmi těžce pracovat. Ale už od mala jsem nechtěl přivykat životu mých rodičů. Toužil jsem stále po něčem lepším. Snil jsem o škole, o prostřeném stole a rozzářeném vánočním stromku, jak jsem o tom slýchal.

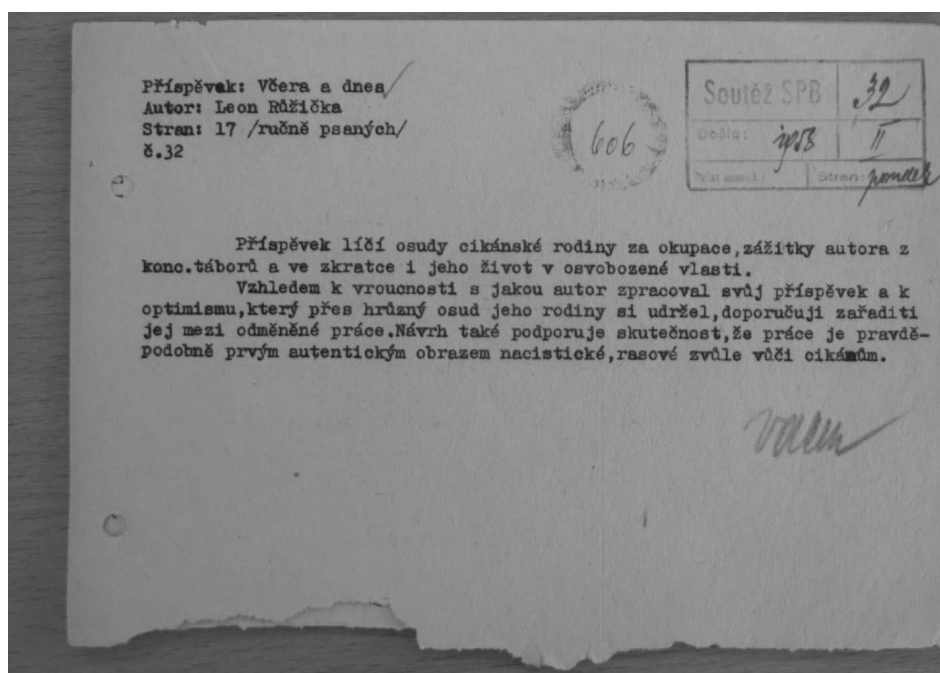
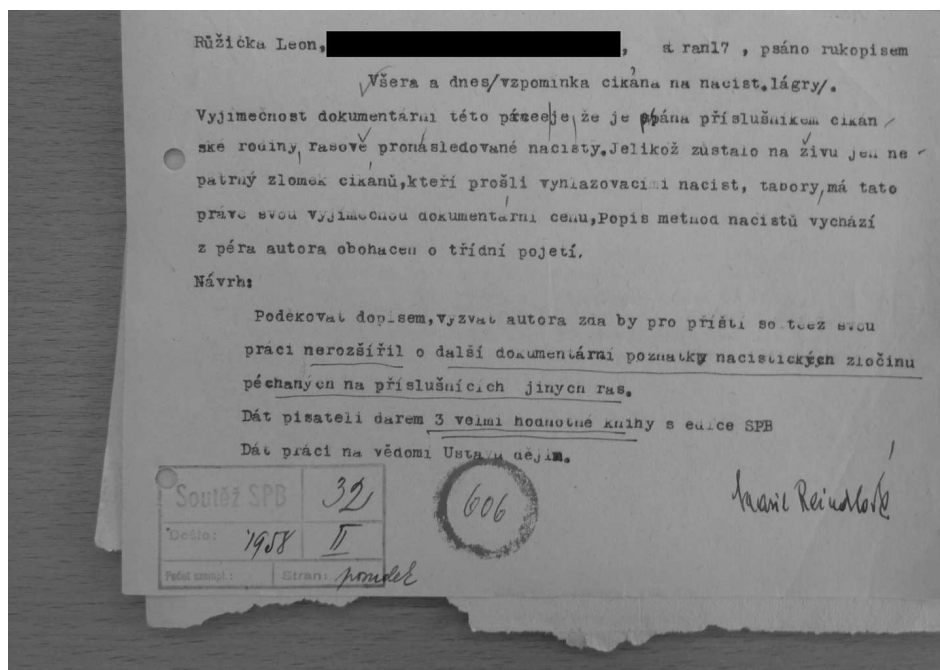
A tak život plynul, až mi bylo 15 let. To už byla na obzoru druhá světová válka. A tehdy si osud zahrál tvrdě s naší rodinou Růžičků. V roce 1939, po obsazení našeho pohraničí fašisty a nacisty, jsme se odstěhovali do Kladna. Naše rodina byla už malá. Byli jsme jen 3 členná rodina. Matka, já a o 2 roky starší bratr. Ostatní sourozenci měli již své vlastní rodiny. Ti žili ponejvíce v Peruci a Slavětíně.¹¹ Pracovali jsme s bratrem u vysokých pecí Poldiny huti. Na naše mládí to byla práce namáhavá. Ruce jsme měli pokryty krvavými puchýři. Potom se ještě jednou setkala celá naše rodina. Ale to již bylo naposledy. A co jsme si tehdy všechno plánovali, jak a co bude, až se zbavíme těch fašistických stvůr. Byl rok 1941. To již Němci začínají hromadně odvážet cikánské rodiny do koncentračních táborů.¹² Tak jsme měli smělé plány do budoucnosti.

10 K situaci vzdělávání romských dětí v první československé republice viz např. Nečas 2005, 2008. Ten uvádí, že ke zprůsňení dohledu (a tedy zvýšení počtu romských dětí zapsaných ve škole) došlo paradoxně po roce 1939, v souvislosti s nařízením o povinném usazení kočovných Romů, přičemž sleduje situaci na Moravě a ve Slezsku, kde bylo ve školním roce 1934-35 zapsáno celkem 359 romských dětí, ve školním roce 1940-1 pak 628 (Nečas, 2008: 79-80). V roce 1942 bylo ovšem na celém území Protektorátu soupisem zachyceno necelých 6000 Romů (Nečas, 1999: 20).

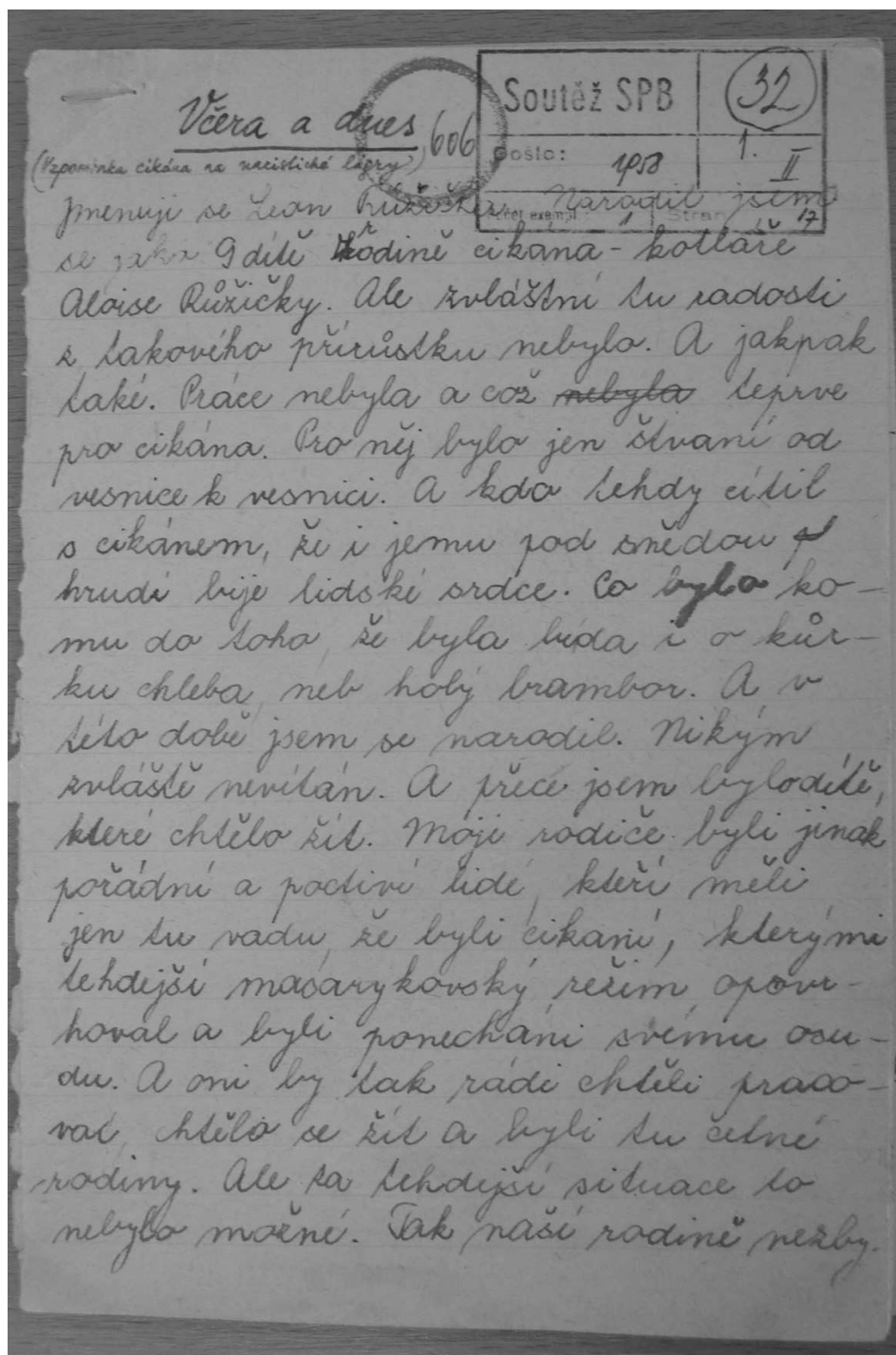
11 V únoru 1941 byli k pobytu v Kladně-Dříně přihlášení (předpokládány) bratr Leona Růžičky František a sestra Marie (přičemž František sem přišel z Peruce a Marie ze Slavětína). Není vyloučeno, že zde v této době bydlel i Leon Růžička, neboť v přihlášce z roku 1942 bez bližší specifikace uvádí, že již v Kladně dříve bydlel. František i Marie se pak po více než roce pobytu z Kladna odstěhovali (v dubnu 1942, „neznámo kam“). Od června stejného roku je již k pobytu v Kladně hlášen sám Leon Růžička. (SOKA Kladno, fond: okresní úřad Kladno, policejní přihlášky.)

12 (K dění v Německu viz např. Kenrick a Puxon, 2000: 25-28.) Sběrné nebo internační tábory pro „Cikány“ byly v Německu zřizovány na různých místech již od poloviny třicátých let. První deportace německých Romů, zatím do koncentračních táborů zřízených na území Německa (např. Dachau, Buchenwald, Sachsenhausen) byly realizovány zejména po r. 1937, v souvislosti s realizací Výnosu o preventivním boji proti zločinnosti (1937; *Grunderlass zur vorbeugenden Verbrechensbekämpfung*). Během roku 1940 byly organizovány první transporty Romů z Německa do Polska, v té době zejména do existujících polských ghett. K obnovení hromadných transportů Romů z Německa do Polska pak došlo až po Himmlerově Osvětinském výnosu z prosince roku 1942. Tentokrát již byly transporty směřovány do Osvětimi-Březinky (první sem dorazil 26. 2. 1943, šlo o vůbec první transport Romů do zdejšího tzv. cikánského rodinného tábora).

Zůstává otázkou, do jaké míry byli Romové v Protektorátu informováni o dění za západní hranicí Československa. Víme, že jednotlivé skupiny Romů a Sintů, které se po území českých zemí pohybovaly (včetně těch, které do Čech zajižděly z Německa), byly spolu vzájemně v kontaktu (Horváthová, 2005) a na základě vyjádření pamětníků též víme, že se vzájemně o dění u sebe doma informovali. (Některí místní Romové byli tedy do určité míry informováni o vývoji v Německu a celkem silně např. vnímali fakt, že v určitém roce se již na území Protektorátu dřívější známé romské rodiny z Německa neobjevily – Jan Ištván uvádí jako přelomový rok 1938 (Ištván, 2009: 2). V textu L. Růžičky též nelze vyloučit zpětnou projekci, resp. (literární) využití/posun později nabytých informací. I v tomto případě však zůstává otázkou, z jakých zdrojů mohl Leon Růžička po roce 1945, resp. v roce 1958 svoje informace o situaci Romů v Německu za nacismu čerpat, aniž bychom podceňovaly možnosti sdílení informací skrze Růžičkovu funkci v byt v místní organizaci SPB.

Z vnitřní korespondence SPB k hodnocení soutěžního příspěvku Leona Růžičky.
NA ČR, Fond UV SPB Praha, karton Soutěž 606 Růžička Leon.
Pro potřeby otištění začerněním znepřístupňujeme údaj o bydlišti L. R..

Rukopis příspěvku Leona Růžičky do Soutěže Svazu protifašistických bojovníků, 1958, strana 1 (celkem 18 stran). NA ČR, Fond UV SPB Praha, karton Soutěž 606 Růžička Leon.

10

kde jsme byli sepisováni a letováni v předloktí levé ruky. Mnohému ruka otekla a bolela. Postal jsem číslo² 21.931. To všechno trvalo, než jsme byli všichni hotovi do 1/2 5 ráno. Každý jsme se hladý solva vlekl, řízení byla a nikde nic, čím by jsme se osvěžili. V 5 hod. jsme musili na ranní appel, kde jsme se musili seřadit do 5 stupu a čekali jsme až přijde blokový s SS. A pak nás všechny spočítali, jestli nikdo nechybí a při tom padlo ran a kopanců k ne-
spočítání. Hned po appelu si každý oberkápa vzal 100-200 lidí a hnali nás do práce. A utrpení se sapočalo. Musili jsme dít do vypětí sil a při tom všem rany olušky gumovými a ocelovými a kopance do zesláblého těla. A to už byly i metvoly a musilo se odnášet na „krankenrevier.“ V polovinu byla 1/2 hod. přestávka. To nám přivesti ve špinavých sudích tak zv. „oběd.“ Ale od takového oběda by unikala i

Rukopis příspěvku Leona Růžičky do Soutěže Svazu protifašistických bojovníků, 1958, strana 10
(viz komentáře k textu příspěvku, poznámka č. 19 k vězeňskému číslu Leona Růžičky, s. 150).
NA ČR, Fond UV SPB Praha, karton Soutěž 606 Růžička Leon.

Ještě dnes nemůžu na ten osudný den zapomenout. Nedáli jsme se, že to už bude tak brzy. Bylo přesně 6. března 1941,¹³ zrovna jsme vstávali na ranní směnu. Bylo tři čtvrtě na pět ráno. Matka nám připravovala skrovnou svačinu a snídani. Já s Frantou jsme se oblékali. Nic netuše jsme si vyprávěli, co podnikneme tento den, když nás vyrušilo mocné zabouchání na dveře. Polekali jsme se, co se asi děje. Šel jsem otevřít. Sotva jsem odemknul, již mě odstrčí gestapáci. „Tak rychle, rychle, půjdte s námi.“ Krve by se v nás nedořezal, jak jsme se polekali. Frantík povídá: „Proč, co jsme udělali, nebo nás chcete povýšit?“ Ale gestapák mu utál políček. „Povýšíme tě ty spratku, ale na šibenici.“ Druhý povídá: „Anna Růžicková, půjdte s námi taky.“ To jsme se ještě víc polekali. Prosili jsme, aby ji, starou ženu, ušetřili všeho. Ale matka nechtěla. Její drahé děti, že nemůže opustit, že to stejně není nic platné ty bestie prosit. A tak jsme si směli vzít jen to nejnnutnější a pláčem jsme ani neviděli, když jsme opouštěli náš milý domov. Jak jsme tu byli šťastní, co jsme se tu nasnili do budoucnosti. Ale ty bestie jsou bez citu. Pažbami pistolí nás postrkovali do „antona“. Jaká byla asi bolest mojí maminky, když věděla, kam nás vezou a co nás, její drahé, čeká. Ale při tom byla statečná.

A tak jsme byli odvezeni na kladenskou čtyřku. Tam nás od sebe oddělili a každý jsme museli být jinde. Jaké to bylo hrozné loučení. Nevěděli jsme, jestli se shledáme. Jak jen to bylo strašné, když jsme se loučili. Ale jak loučili. Ani jsme se nesměli naposledy obejmout a rozloučit. Jen jsme museli stát a mlčet, jen oči za nás všechnu tu bolest vyjadřovaly. Ale to nebyla ani celá minuta a již nás odváděli do cel, jako nějaké vrahy. A my přece nikomu nic neudělali. Chtělo se nám žít. A zatím byla vinna jen naše pleť, že se těm lotrům nelíbila. Naše pleť jim byla překážkou, chtěli jí trýznit a vyhubit. A tím začal život vězňů. Naše rodina se již nikdy neshledala. Každý jsme byl zavřen v jiné cele. Setkávali jsme se jen při společném výsledku. A že šéf kladenského gestapa Wiesman¹⁴ vládl krutě svým otrokům, to svědčily rány a modřiny na našich tělech. Kdo takový výslech neprožil, nikdy by nevěřil a věřit nebude, co všechno se odehrává. Poznal jsem,

13 Šlo o rok 1943. Dokládá to mimo jiné záznam v policejní přihlášce Leona Růžičky, kde je v kolonce „přesídlení“ uvedeno k 9. 3. 1943 „Aušchwitz“. Jak vyplývá z policejních přihlášek, šlo zřejmě o koordinovanější zatčení Romů na Kladně. Stejný záznam má ve své policejní přihlášce uvedeno i několik dalších Romů. I ty se podařilo v táborové evidenci tzv. cikánského tábora v Osvětimi dohledat (registrování jsou většinou stejně jako Leon Růžička k 11. 3. 1943, všichni v Osvětimi během následujících měsíců zahynuli): František Růžička (2. 1. 1939 – 25. 6. 1943), Jan Růžička (3. 5. 1912 – 13. 11. 1943), Jan Růžička (23. 8. 1924 – 22. 4. 1943), Josef Růžička (19. 12. 1907 – 28. 6. 1943), Karel Růžička (3. 4. 1918 – 27. 1. 1944). (SOkA Kladno, fond: okresní úřad Kladno, policejní přihlášky; Memorial book, 1993b: 842, 846, 1158). Tábor v Osvětimi Březince byl budován od roku 1941 jako pobočný tábor hlavního tábora v Osvětimi, výstavba budoucího tzv. cikánského tábora v sektoru B II e začala až koncem roku 1942 (Kladivová, 1994: 27–28) a jako první do něj byli transportováni Romové z Německa v únoru roku 1943, kdy byl tábor ještě nedokončený (Nečas, 1993: 28). K chronologii transportů Romů z Protektorátu (viz též pozn. č. 11). Den a měsíc zatčení přesně odpovídají: výše zmíněný Josef Růžička má ve své přihlášce uvedeno k 6. 3. 1943 „odveden četnictvem“ (SOkA Kladno, fond: okresní úřad Kladno, policejní přihlášky). 14 Harald Wiesman působil ve funkci SS – *Obersturmführer* resp. *Hauptsturmführer* na *Aussendienststelle Kladno* – nepřetržitě 1939–1945 (Sládek, 1986: 402, podrobněji Krůta, 2004).

jak stateční jsou při tom všem vlastenci a soudruzi. Všichni jsme si asi tehdy mysleli, kdo asi přežije to všechno, co čeká a dožije se dne svobody. Každý jsme přál smrt fašismu. Co nás čeká? Mauthausen, Terezín, Buchenwald, Osvětim – jména tak strašná. Při jednom takovém „výslechu“, jsem byl surovým gestapákem udeřen do obličeje. Padl jsem hlavou na zeď. Z úst a nosu mi tekla krev. Cítil jsem, že mám vyražený zub. Ale neplakal jsem, jen jsem měl srdce plné nenávisti k fašistům. Když jsem se trochu vzpamatoval, dostal jsem bití a kopanců, až jsem v mdlobě padl na zem. Oni mi polili vodou a vhodili do cely. Potom jsem byl odsouzen. Osvětim. Tak mě čekal koncentrák.

10. března 1941¹⁵ jsem nastoupil na cestu do Osvětimi. V tom hrozném transportě převládali většinou dělníci a komunisté, muži, ženy ba i děti. Ano, to byla tehdy ta jejich politika. Dělník šel trpět do koncentráku a jeho děti sloužit za pokusné králíky. Zatím páni továrníci a statkáři bohatli a vydírali z dělníka poslední haléř. Jejich stoly se prohýbaly lahůdkami a dělník byl rád, když měl namazaný chleba. Tak náš transport dospěl k Osvětimi.¹⁶ A tam, jaké to bylo shledání. Tam jsem se setkal s rodinami svých sourozenců. Ale to bylo setkání. Tak jsme všichni, jen matku jsem marně hledal. Bylo nás i s dětmi 28 lidí, z toho 13 dětí. Sestra Tereška byla zoufalá. Nemohla mít děti. Po šestiletém manželství podnikla těžkou operaci. A teď, kdy se její sen splnil a za 3 měsíce by se dítě narodilo, šla vstříc smrti.¹⁷

15 Šlo o rok 1943, den a měsíc zaznamenává přesně (vzhledem k údajům v policejní přihlášce a datu registrace v Osvětimi-Březince). (SOKA Kladno, fond: okresní úřad Kladno, policejní přihlášky; Memorial book, 1993b: 842). Viz též pozn. č. 13.

16 Romové z Protektorátu byli do Osvětimi transportováni buď jednotlivě, nebo hromadně, hromadné transporty převažovaly (Nečas, 1993: 13). Menší část protektorátních Romů byla odvezena v tzv. transportech asociálů do hlavního tábora v Osvětimi (mezi lety 1942–43, celkem 244 Romů; viz přehled transportů tzv. asociálů do Osvětimi – Kladivová, 1993: 20). Většina Romů z Protektorátu byla do Osvětimi transportována v roce 1943, v důsledku Himmlerova rozkazu z prosince 1942. Tyto transporty již mířily do tábora v Osvětimi-Březince (Auschwitz-Birkenau), a Romové v nich zařazení byli umístováni do zdejšího tzv. rodinného cikánského tábora, vybudovaného v sektoru B II e. Chronologii a složení transportů z Protektorátu do Osvětimi-Březinky rekonstruoval Nečas (Nečas, 1993:13): první transporty byly realizovány 7., 8., 11. a 19. 3. 1943 (hromadná deportace Romů z Protektorátu, kteří dosud nebyli internováni v protektorátních cikánských táborech v Letech u Písku a Hodoníně u Kunštátu) – do těch byli zřejmě zařazení i členové rodiny Leona Růžičky; dále 7.5.1943 (hromadný transport zejm. vězňů tábora v Letech u Písku a moravských Romů ponechaných dosud na svobodě, resp. vyjmutých z březnových hromadných transportů), 22.8. 1943 (hromadný transport vězňů tábora v Hodoníně u Kunštátu); několik skupin protektorátních Romů bylo dále zařazeno i do dvou transportů asociálů z 19.10.1943 a 28.1.1944; Romové ze Sudet a okupovaného pohraničí byli do Osvětimi-Březinky transportováni hromadným transportem 17. 3. 1943, někteří sem byli zavlečeni s transportem Romů z Německé říše 14. 3. 1943 nebo s transportem Romů z Rakouska 9. 4. 1943 (Nečas, 1993: 14) – mezi nimi lze případně též předpokládat některé z příbuzných L. Růžičky, vzhledem k místu bydliště na hranici Protektorátu, resp. původnímu bydlišti na území přičleněnému k Německé říši.

17 V evidenci vězňů cikánského tábora v Osvětimi se kromě Leona Růžičky zatím podařilo dohledat pouze jeho (přepokládanou) sestru Marii Růžičkovou. Ta byla v táboře evidována pod číslem 9515, v táborové knize k ní však nejsou uvedeny žádné další poznámky. Lze pouze odhadovat, že byla spolu s několika dalšími Romy z Protektorátu do evidence zapsána až po 16. 10. 1943 (SOKA Kladno, fond: okresní úřad Kladno, policejní přihlášky; Memorial book, 1993a: 638), Nečas uvádí jako datum jejího příchodu do tábora v Osvětimi-Březince 19. 10. 1943 (Nečas, 1992: 50, 208).

Hned po dojetí vlakem na nás čekali dvěma řadami SS se psy, až do Bürkenau. Přišel ten krutý velitel, ten lidský vyvrhel a dal rozkaz: „Všichni ven a postavte se do trojstupu jako vojáci!“ Ale než se všichni srovnali, tak jich SS mnoho pomlátili, protože moc málo nás rozumělo německy. A tak jsme každý šel, plno slz a vzteku a nejvíc bylo dětí. Po půl hodině došli jsme ku bráně, kde už čekali „lágršucové“, „blokoví“, „štubidincové“.¹⁸ Tam vyrvali matkám děti. Jaký to byl hrozný pohled, když matky zápasily s SS o své děti, od kterých je chtěli odloučit. Viděl jsem, i jak sestra Fanda zápolí, když jí chtěli vyrvat děti. Do jednoho vrazila, až zavrával. Ale to jí přišlo draho. Hned po ní SS začal střílet. Tak to byla první mrtvá naší rodiny. S ní zahynulo i jedno dítě. Tehdy jsem si myslel, že to nepřežiji. Ani jsem pro slzy neviděl. Co nás převzali, odešli s námi do jednoho z dřevěných baráků. Tam jsme se musili všichni do naha svléknout a šli jsme do druhého baráku, kde byla tzv. „koupelna“. Tam nás ostříhali dohola a musili jsme jít pod studenou sprchu. Však to nebylo nic příjemného, venku byla zima a mráz a my jsme se musili koupat ve studené vodě. Každý jsme se třásl zimou. Nejdříve šly ženy, děti a pak muži, a to už jsme se žádný se svými drahými neshledal. Po tzv. koupeli byla fronta na oblek. Jeden za druhým jsme dostávali kabát, kalhoty, košili (někdo ne) a dřeváky. Každý jsme to vzal a utíkali jsme na 5. blok, kde jsme byli sepisováni a tetováni na předloktí levé ruky. Mnohému ruka otekla a bolela. Dostal jsem číslo Z21.931.¹⁹ To všechno trvalo, než jsme byli všichni hotovi, do půl páté ráno. Každý jsme se hlady sotva vlekl, žízeň byla a nikde nic, čím bychom se osvěžili. V pět hodin jsme musili na ranní appel, kde jsme se musili seřadit do 5-ti stupu a čekali jsme, až přijde blokový s SS. A zas nás všechny spočítali, jestli někdo nechybí, a přitom padlo ran a kopanců k nespočítání.

Hned po appelu si každý oberkápo²⁰ vzal 100-200 lidí a hnali nás do práce. Utrpení se započalo. Musili jsme dřít do vypětí sil a přitom všem rány obušky gumovými a ocelovými a kopance do zesláblého těla. A to už byly mrtvolky a mu-

18 „Blokový“ (*Blockältester*) – vedoucí bloku, tj. jednotlivých dřevěných baráků, kde byli vězňové ubytováni; „Štubidincové“ („štubový“; *Stubendienst*) – pomocník blokového; „Lágršuc“ (zřejmě *Schutzhaftlagerführer*) – táborový velitel (tj. velitel jednotlivých sekcí celého táborového komplexu v Osvětimi-Březince); k termínům používaným pro jednotlivé funkcionáře v osvětimském táboře včetně vězeňské samosprávy – viz Kalibová, 1994: 116, Nečas, 1999: 126-128.

19 Dle tzv. táborových knih byl Leon Růžička registrován pod číslem 1931. V táborové evidenci je Leon Růžička uveden jako Leopold (Memorial book, 1993b: 842), v Nečasově edici téhož pramene pod jménem Leoš (Nečas, 1992:112; Nečas ve své edici převáděl zpět do českého jazyka poněkud záměrně jména). V evidenci vězňů cikánského tábora v Osvětimi-Březince (Memorial book, 1993b: 842) byl zaregistrován 11. 3. 1943.

V rukopisu soutěžního příspěvku Růžička uvedl jako svoje táborové číslo 21931, nad něj bylo později vepsáno Z (buď samotným autorem nebo pozdějšími editory; v publikovaném příspěvku z roku 1959 editoři jeho číslo uvedli jako 21931 – Růžička, 1959). Dle Nečase četl Růžička svoje číslo Z 1931 záměnou písmene Z jako 21931 (soukromá korespondence, 9. 6. 2014). Viz též faksimile rukopisu na s. 147.

20 „Oberkápo“ (*Oberkapo*) – vedoucí kápo, typ funkce dohlázele nad pracovními četami vězňů (*Oberkapo, Kapo, Unterkapo, Vorarbeiter* – předák), funkce dohlázele nad pracovními skupinami zastávali tzv. vězeňští funkcionáři; k termínům používaným pro jednotlivé funkcionáře v osvětimském táboře včetně vězeňské samosprávy – viz Kalibová, 1994: 116; Nečas, 1999: 126-128; Tancoš, Lužica, 2002: 38.

silo se odnášet na „krankenrevier“²¹. V poledne byla půl hodinová přestávka. To nám přivezli ve špinavých sudech tzv. „oběd“. Ale od takového oběda by utíkala i prasata, a patřilo to lidem. Byla než voda, neslaná, a v ní plaval burgán. Dělalí jsme do šesti hodin večer. V sedm hodin byl appel. Ten trval tak dvě hodiny. Šli jsme na blok, kde jsme dostali večeri. Byl to čaj z kopřiv a na osm mužů 1 chléb, který měl sotva půl kilogramu váhy. Po večeri, to bylo tak v půl jedenácté jsme šli spát na kavalce nebo pryčny, dva muži na jednom. Přikrývka byla též jedna. A tak šly pořád dni dál. Práce do úpadu, hlad, bití, týrání, vši, blechy, nemoci a mrtvolky. Před mými zraky umírali moji milí. Potom to byl lágr Birkenau. V Osvětimi jsem strádal půl roku.²²

Potom jsem byl transportován do Buchenvaldu.²³ Tam jsme lámali ve skále kámen. Po práci jsme museli vynést 200 m nahoru nejméně dvacet kilogramový kámen. Zažil jsem i nálet na Buchenwald. Bylo to přesně poledne. Byly bombardovány SS kasárny, kanceláře, brána a krematorium.²⁴ Tam jsem byl sedm měsíců. Odtamtud jsem byl odvezen do Dory.²⁵ Tam se dělala továrna ve skále v podzemí, kde nejvíce vězňů zahynulo. Tam však bylo přeplněno, a tak musili někteří vězni zase jinam. A zase mezi nimi já. Teď přišel na řadu Harzung. Tam se jezdilo do té samé práce nákladním vlakem. Odtamtud jsem byl transportován do Erlichu. Tam jsem strávil do února 1945. Potom jsem byl v Bergenu. Po osvobození tábora jsem se vrátil do vlasti.²⁶

21 *Krankenrevier* („revír“) – vězeňská nemocnice umístěná přímo v areálu tzv. cikánského tábora (k termínům používaným pro jednotlivé budovy v osvětimském táboře – viz Kalibová, 1994: 116; Nečas, 1999: 125)

22 Dle záznamů v táborové knize byl Leon Růžička 4. 4. 1943 přemístěn do hlavního tábora v Osvětimi (značeno „Au“; Memorial book, 1993b: 842). Dle Nečase během dubna 1943 došlo k přesunu dvou skupin vězňů z cikánského tábora do hlavního tábora v Osvětimi (4. 4. a 12. 4.), v lednu 1944 byla část z těchto mužů vrácena zpět do cikánského tábora v Březince, ostatní pak byli za několik týdnů (spolu s dalšími vězni z tzv. cikánského tábora v Březince) deportováni do Buchenwaldu nebo Flossenbürgu (Nečas, 1992: 29–30).

23 (Viz výše.) Do tábora v Buchenwaldu byl Leon Růžička dle Nečase (1992: 112), pracujícím i s dalšími prameny mj. z fondů Státního muzea v Osvětimi-Březince, transportován 15. 4. 1944 (viz výše), spolu s dalšími 183 Romy z Protektorátu. Celkem bylo v tento den do Buchenwaldu deportováno 883 vězňů cikánského tábora v Osvětimi-Březince (Nečas, 1994: 32).

24 K bombardování tábora došlo 24. 8. 1944, během útoku americké armády na nedalekou továrnu na zbraně. Leon Růžička byl z tábora přesunut zřejmě na konci roku 1944. Tábor byl americkou armádou osvobozen v dubnu 1945.

25 Koncentrační tábor Mittelbau u Nordhausenu (uváděný též jako Mittelbau-Dora nebo Nordhausen-Dora), původně budovaný (od roku 1943) jako pobočka tábora v Buchenwaldu. Vězni zde pracovali na výstavbě továren, kde byly vyráběny rakety V1 a V2. Patřilo k němu až 40 dalších pobočných táborů, mezi nimi tábory v Harzungenu a Ellrichu (viz níže v textu).

26 Koncentrační tábor v Bergen-Belsenu byl osvobozen 15. 4. 1945. Svědectví o podmínkách v tomto táboře, o jeho osvobození britskými vojáky a následné péči o bývalé vězně před tím, než se mohli vrátit do svých domovů, zachytila ve své knize i další bývalá romská vězenkyně tohoto tábora, rakouská Romka Ceija Stojka (Stojka, 2008: 43–55; německý originál knihy byl publikován v roce 1988). Stejně jako Leon Růžička, i Ceija Stojka (nar. 1933) byla zavlčena do cikánského tábora v Osvětimi v roce 1943. V táborové knize je uvedena jako Margit Stojka, pod číslem 6399 (Memorial book, 1993a: 438). Z táborové evidence sice nelze určit přesné datum, kdy byla její rodina v Osvětimi-Březince internována, nejpravděpodobněji to bylo ovšem během března 1943 (viz Kladivová, 1994: 32–33). Z Osvětimi-Březinky byla později deportována do koncentračního tábora v Ravensbrücku (hromadný transport romských žen

Tam jsem marně hledal někoho z rodiny. Zůstal jsem sám. Jak to bylo hrozné. Plakal jsem nenávistí na válku. Tolik jsem ji nenáviděl. Všech dvacet sedm členů naší rodiny, z toho třináct dětí a naše dobrá matka, všichni byli obětí války, buď zahynuli v plynu nebo nelidským týráním. Já sám jsem byl nemocen a trvalo několik měsíců, než jsem byl úplně zdrav. A ne docela.

V roce 1946 jsem byl povolán na vojnu. V roce 1947 jsem se dobrovolně přihlásil na jednoroční brigádu, pomoci našim dolům. Zvykl jsem si na šachtu i havíře, mé druhy v práci, a rostl jsem s hornickým životem.²⁷ Na dole jsem poznal Irenu Ševčíkovou, dceru horníka (který tam odpracoval plných 40 let). V lednu 1948 jsem se s ní oženil. Po skončení vojny jsem se rozhodl, že zůstanu natrvalo horníkem. Jak jsem si tu práci černou zamiloval. I soudruzi havíři si mě oblíbili a měli mě rádi jako já je. Ta hrozná minulost zůstala za mnou jako hrozný sen, na který nikdy nezapomenu. V srpnu 1948 se nám narodil prvorozený syn Leoš. Jaká to byla tehdy radost. Co jsme se na něho natěšili. Koncem roku 1948 jsem se stal kmenovým zaměstnancem dolu Nosek v Tuchlovicích.²⁸ Tam mě soudruzi přijali mezi sebe. Zvolili mě i do závodní rady. Byl jsem předseda kulturní masové komise. To jsem dělal dva roky. Velice jsem si toho vážil. Velice jsem byl soudruhům zavázán, protože oni pod vedením naší vlády a velké KSČ mě zařadili do svého života. Začal jsem žít životem, o kterém jsem si kdysi jako chlapec sníval.

To jsme již měli další přírůstky rodiny. V roce 1950 se narodila dceruška Aňa. V roce 1952 syn Vladimír, který zemřel na dávivý kašel na Bulovce v Praze. Byly mu teprve čtyři měsíce. Ale krutá rána to byla pro nás. Přeci jen to bolí, i když je dětí víc. A my máme rádi děti. V roce 1954 přišla další dceruška Marie – i tu jsme s velikou láskou přijali. Poslední syn Aleš se narodil v roce 1956.

Od roku 1954 jsem byl přijat za člena velké KSČ. Jak jsem na to hrdý. Pro mě to znamená všechno a jsem za to vděčen naší lidové vládě a straně KSČ. Co jsem býval v tak opěvované buržoasní republice? Zašlapán v blátě, z čehož nebylo východiska. A dnes? Jsem právoplatným občanem našeho demokratického státu. Jsem členem výboru KSČ dolu Nosek. Třetí rok zastávám funkci soudce z lidu u lidového soudu v Novém Strašecí.²⁹

do Ravensbrücku byl vypraven 15. 4. 1944, tedy ve stejný den jako výše zmíněný transport romských vězňů do Buchenwaldu – Nečas, 1993: 32) a dále do Bergen-Belsenu (Stojka, 2008).

27 Dle dřívějšího vyjádření nastoupil Leon Růžička na brigádu přímo do dolů na Kladně (Růžička, 1957).

28 V Dolu Nosek pracoval Leon Růžička jako střelmistr (Růžička, 1957). Toto důlní pracoviště bylo historicky nejmladším a nejmodernějším dolem Kladenského revíru – důl začal být hlouben rozhodnutím Pražské železářské společnosti r. 1941 a těžba na něm trvala přes půl století, až byla ukončena v r. 2002. Důl nesl v historii několik názvů – založen byl jako Důl Jaroslav Preiss, v roce 1946 překřtěn na Důl Václav Nosek, později změněn název na Důl Nosek, až byl v roce 1991 ještě jednou přejmenován – na Důl Tuchlovice, a jako takový po vytěžení uzavřen (společně s dolem Schöller v Libušíně) k 31. 3. 2002.

29 Dosud neřešená otázka (vývoje) postoje Romů ke komunistickému režimu, a např. jejich zapojení do mechanismu legitimizace moci KSČ, resp. formy resistance vůči ní, je téma, kterým se autorky komentáře ve svém studiu dále zabývají. K motivaci možné revize výrazně vstřícných postojů během šedesátých a osmdesátých let mezi Romy viz např. Giňa, 2013, zejm. s. 291, 294–6, 300. S tématem též úzce souvisí výzkum způsobu interpretace politických změn v roce 1948, (dis)kontinuit postojů a přístupů k Romům jako menšině a emické reflexe s nimi souvisejících proměn společenského klimatu.

Byl jsem dvakrát vyznamenán. Jednou hned na vojně a podruhé na závodě. Dostal jsem vyznamenání za pracovní obětavost. Mají mě všude rádi. Moje děti to mají lepší. Ty neví, co je hlad a bída. Dvě chodí do školy, jsem zaměstnán jen já a žijeme dobře. Jsme všichni dobře ošaceni a děti dostanou vše, co potřebují. Máme hezký byt. Koupil jsem rodině televizor. O tak pěkném životě jsem ani nesníval. Když si vzpomenu na léta předešlá a na hrůzy koncentráků, nechci tomu ani věřit, že jsem všechno přežil a dočkal jsem se šťastného života.³⁰ Teď jsem vděčen manželce Ireně, že při mně stojí a ve všem mi pomáhá. Jak se nám pěkně žije. Náš život je radostný. Chci se přičinit o posílení míru. Nechtěl bych vidět znovu umírat rodinu běsněním války. Přeji dětem svým i na celém světě, aby stále zářily na jejich tvářích úsměvy. Ale co na západě, my žijem v míru a budování, a oni nám chystají ty nejhroznější zbraně. Kdy konečně přestanou s tou myšlenkou hromadně vraždit lidstvo? My se jich nebojíme. Válka již nesmí být a ohrožovat životy nevinných. Válečné peklo je strašné. Nechtěl bych ho znovu prožívat. Psal jsem příběh svého života. Ten život minulý byl zlý. Je mi takovou připomínkou, abych pevně stál na stráži ohroženého³¹ míru.

Prameny

Národní archiv ČR, Fond Ústřední výbor Svazu protifašistických bojovníků, Praha, karton Soutěž 606 Růžička Leon, a další kartony – nezpracované

SOKA Kladno, fond: okresní úřad Kladno, policejní přihlášky.

30 Za důležité považujeme zdůraznit právě nemateriální stránku nově nabytého „šťastného života“, který zde Leon Růžička tolik vyzdvihuje. Z textu psaného pro *Hlas revoluce* ještě výrazněji zaznívá důležitost pocitu (jistě subjektivně vnímaného, ovšem na základě autentických životních zkušeností – zde právě v kontrastu s postavením vlastní rodiny v době první Československé republiky) bezprecedentního přijetí v „nové“ společnosti: „[...] Byl jsem dvakrát vyznamenán, jednou na vojně a jednou v závodě. Byl mi udělen řád za pracovní obětavost. [...] Těšíme se vážností a úctě. Byl jsem zvolen za člena lidového soudu v Novém Strašecí, a lidé jsou se mnou spokojeni. [...]” (Růžička, 1957; zvýraznila HS; srovnej viz začátek příspěvku: „Práce nebyla a což teprve pro cikána. Pro něj bylo jen štvání od vesnice k vesnici. A kdo tehdy cítil s cikánem, že i jemu pod snědou hruď bije lidské srdce. Co bylo komu do toho, že byla bída i o kůrku chleba, neb holý brambor.“) Je otázkou, jak byli lidé jako Leon Růžička v lokální společnosti skutečně přijímáni, resp. jak by svůj vztah k nim popisovali neromští účastníci tohoto „přijímání“; nicméně víme, že KSČ ještě na začátku padesátých let celkem otevřeně poukazovala na přetrvávající stereotypy ve vztahu většinových členů společnosti k Romům a nutnost tyto odstraňovat, nazývající je „zbytky rasové diskriminace“ – viz např. Úprava poměrů osob cikánského původu, např. ustanovení 2, 4 a 5. K tématu vztahů majoritní společnosti k Romům viz též Spurný (2011: 238–282).

31 Editováno, v původním textu „na stráži ohrožujícího míru“.

Literatura

- GIŇA, Andrej. 2013. *Patív. Ještě víme, co je úcta*. Vyprávění, úvahy, pohádky. Triáda, Praha.
- HORVÁTHOVÁ, Jana. 2005. Meziválečné zastavení mezi Romy v českých zemích. In: *Romano džaniben 2005* jevend, s. 63-84.
- Inventář: fond 1063 – SPB-UV Praha, ÚVSPB (1945) 1951-1969*. Zpracovali Chaloupková, Maria, Sedláčková, Monika, Kahuda, Jan, Praha, 2008.
- IŠTVÁN, Jan. In: HAJSKÁ, Markéta (ed.). 2009. *(Ne)bolí. Metodická příručka pro učitele. Jak vyučovat o genocidě Romů za druhé světové války*. Člověk v tísní, Praha. Samostatná příloha na CD ROMu, 4 s.
- KENRICK, Donald, PUXON Grattan. 2000. *Cikáni pod hákovým křížem*. Univerzita Palackého v Olomouci.
- KLADIVOVÁ, Vlasta. 1994. *Konečná stanice Auschwitz-Birkenau*. Olomouc, Univerzita Palackého v Olomouci.
- KROUPA, Vlastislav, a Jan TUREK. 1988. *Český antifašismus a odboj*. Slovníková příručka. Naše vojsko, ČSPB, Praha.
- KRŮTA, Václav. 2004. Personální obsazení kladenské služby německé tajné státní policie (Gestapa). In: *Slánský obzor 2004/12*, s. 79-96.
- LUŽICA, René a Július Tancoš. 2002. *Zatratení a zabudnutí*. Iris, Bratislava.
- Memorial Book: The Gypsies at Auschwitz-Birkenau / Ksiega pamieci: Cyganie w obozie koncentracyjnym Auschwitz-Birkenau / Gedenkbuch: Die Sinti und Roma im Konzentrationslager Auschwitz-Birkenau*. 1993a. Vol. 1. Panstwowe Muzeum w Oswiecimiu, Dokumentations- und Kulturzentrum Deutscher Sinti und Roma, München, New York.
- Memorial Book: The Gypsies at Auschwitz-Birkenau / Ksiega pamieci: Cyganie w obozie koncentracyjnym Auschwitz-Birkenau / Gedenkbuch: Die Sinti und Roma im Konzentrationslager Auschwitz-Birkenau*. 1993b. Vol. 1. Panstwowe Muzeum w Oswiecimiu, Dokumentations- und Kulturzentrum Deutscher Sinti und Roma, München, New York.
- MOULIS, Miloslav, Maria CHALOUPKOVÁ a Jiří JOŽÁK (eds.). 2000. *Od-kaz pro budoucnost. 45 ročníků soutěží vzpomínek a historických prací*. MOČR – Avis. Praha.
- NEČAS, Ctibor. 1992. *Aušvicate hin khér báro. Čeští vězňové cikánského tábora v Osvětimi II – Brzezince*. Masarykova Univerzita, Brno.
- NEČAS, Ctibor. 1994. *Nemůžeme zapomenout – Naši bisteras*. Univerzita Palackého, Olomouc.
- NEČAS, Ctibor. 2005. *Romové na Moravě a ve Slezsku (1740-1945)*. Brno, Matice moravská.
- NEČAS, Ctibor. 2008. *Špalíček romských miniatur. Osoby a dějství z romského dramatu, které se odvíjelo na scéně historické Moravy*. Brno, CDK.

- RŮŽIČKA, Leon. 1957. Takový byl můj život. *Hlas Revoluce* 10, č. 10 (1. 9. 1957), s. 8.
- RŮŽIČKA, Leon. 1959. Bylo nás osmadvacet. In: HOLEČEK, Vojtěch a Zdeněk KOŇÁK (eds.). *Hvězdy svobody*. Četba 1960. Svaz protifašistických bojovníků, Naše vojsko, Praha, s. 60-62.
- SLÁDEK, Oldřich. 1986. *Zločinná role gestapa*. Naše vojsko, Praha.
- SPURNÝ, Matěj. 2011. *Nejsou jako my. Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945-1960)*. Antikomplex, Praha.
- STOJKA, Ceija. 2008. *Žijeme ve skrytu. Vyprávění rakouské Romky*. Argo, Praha.
- ZÁVODSKÁ, Milada. 2011. Rukopis Rudolfa Daniela „Housle a kůň“ – příspěvek k problematice autorství. In: *Romano džaniben* 2011, 2, s. 100-114.